

NAMIQ ƏSƏDOV
Azərbaycan Dillər Universiteti
E-mail: n_asadov@mail.ru

AZƏRBAYCAN-İRAN MÜNASIBƏTLƏRİNDƏ XƏZƏR PROBLEMI

Açar sözlər: Azərbaycan, İran, Xəzər, ərazi, problem

Ключевые слова: Азербайджан, Иран, Каспий, территория, проблема

Key words: Azerbaijan, Iran, Caspian, territory, problem

Müasir dövrdə Azərbaycan-İran münasibətlərinin mühüm istiqamətlərindən birini Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikası Rusiya və Qazaxıstanla müəyyən razılıq əldə etsə də Türkmənistan və xüsusilə də İran dövləti ilə hələ ki, müvafiq razılaşma razılıq əldə edilməmişdir. Məqalədə Azərbaycan-İran münasibətlərində Xəzər problemi araşdırılır.

Demək olar ki, 300 ilə yaxın Rusiya və İran arasında siyasi və iqtisadi maraqlar zonası olan Xəzər dənizi SSRİ-nin dağılmasından sonra Rusiya-İran-Azərbaycan-Qazaxıstan-Türkmənistanmaraqlarının zonasına çevrildi. 1970-ci ildə Sovet İttifaqı Neft Sənayesi Nazirliyi tərəfindən beynəlxalq hüquqda qəbul edilmiş “orta xətt prinsipi” əsasında Xəzərin SSRİ-yə aid hissəsi Azərbaycan, Qazaxıstan, Rusiya və Türkmənistan arasında bölünmüşdür. [7]

SSRİ dağıldıqdan sonra onun gənc varisləri dəniz sərvətlərinə hüquqları olduğunu elan etdilər və məhz bu vəziyyət Xəzər dənizinin statusu siyasi problemini tamamilə yeni siyasi səviyyəyə çıxarmış oldu. Xəzər ətrafında yerləşən ölkələr arasında ən qədim neft və qaz emalı ənənələrinə sahib olan bir ölkə kimi Azərbaycan öz dəniz sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində və ərazi suları cərcivəsində sərbəst neft və qaz emalı ilə məşğul olmaqda maraqlı idi. Eyni zamanda yenicə müstəqilliyə qədəm qoymuş və müharibə şəraitində olan ölkəmiz üçün gərəkli maliyyə təminatının böyük bir hissəsi neft və qazın payına düşdüyü üçün Xəzərin statusunun müəyyən edilməsi və milli sektorların müəyyənləşdirilməsi müstəqilliyimizin bütün dövrlərində xarici siyasətimizin prioritet istiqamətlərindən biri olmuşdur. Bu istiqamətdə aparılan danışıqların nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası və Qazaxıstan Respublikası arasında ilkin razılıq əldə olunmuşdur. Azərbaycanla həm quru, həm də su sərhəddinə malik iki dövlətdən biri olan İranla isə hələlik razılıq əldə edilməmişdir. Məsələ burasındadır ki, SSRİ dağılana qədər İran Xəzər məsələsində daha konstruktiv mövqedə dururdu. Xəzərin hazırkı statusu 1921-ci il fevralın 26-da imzalanmış Rusiya-İran dostluq müqaviləsi, həmçinin 1940-cı il martın 25-də imzalanmış Ticarət və Gəmiçilik haqqında (sudaüzmə) Sazişə əsasən tənzimlənir. Həmin bölgədə sərhədləri Astaradan (Azərbaycan) Həsənqulu (Türkmənistan) adlanan yaşayış məskəninə qədər olan düz xətt üzrə İrana 14%, SSRİ-yə 86% pay düşmüşdür. SSRİ isə öz daxili qaydaları ilə (orta xətt prinsipi üzrə) Xəzər dənizini dörd respublika arasında – Rusiya (19%), Qazaxıstan (29%), Azərbaycan (21%) və Türkmənistan (16%) milli sektorlara bölmüş və respublikaların su sərhədlərini müəyyən etmişdir. Beynəlxalq müşahidəçilərin fikrinə görə, indi heç bir əsas və zərurət yoxdur ki, bu bölgüyə yenidən baxılsın. Əgər yenidən baxılsa belə, bölgü yenə həmin prinsiplər əsasında aparılmalıdır. SSRİ-nin hüquqi varisi olan Rusiya, Qazaxıstan, Azərbaycan və Türkmənistan 1991-ci il dekabrın 21-də Almatı Deklarasiyası qəbul edərək sabiq SSRİ-nin bağladığı bütün beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirməyə təminat verdiklərinə görə Sovet-İran razılaşmasının

hüquqi varisliyini də qəbul etmiş olublar [3. s. 678]. Lakin, SSRİ dağıldıqdan sonra İran ənənəvi bölgü ilə razılaşmayaraq Xəzərin hər dövlətə 20 % pay hesabı ilə bölünməsi təklifi ilə çıxış etməyə başladı. Bu təklifin Azərbaycan tərəfindən qəbul edilməsi mümkünsüzdür. Çünki, belə olan təqdirdə Azərbaycan dəniz sərhədlərinin və karbohidrogen ehtiyatlarının bir hissəsini itirmiş olur. İranın ənənəvi 15%-lik paydan imtina edərək 20%-lik pay istəməsinin bir səbəbi də Xəzərin getdikcə artan geosiyasi əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Rusiya ekspertlərinin verdikləri qiymətə görə, dünya neft ehtiyatları 150 mlrd. ton olduğu halda bu regionun payına 25 mlrd ton neft düşür. Qərb ekspertlərinin fikrincə isə Xəzər dənizindən xammalı, ərəb neftinə alternativ kimi, Avropa üçün Şimal dənizindən hasilat azaldığı zaman, böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Nyu-York Tayms-ın verdiyi qiymətə görə, təkcə Qazaxıstan, Azərbaycan və Türkmənistan 100 mlrd. bareldən çox neftə malikdir ki, bu da Xəzər regionunu dünyada miqyasına görə Sibir və İran körfəzindən sonra üçüncü edir. Bütün bunlar da onu planetdə əsas geosiyasi və geoiqtisaditəsir mərkəzlərindən birinə çevirir. Digər tərəfdən həm qonşu, həm də xeyli uzaq ölkələrin Xəzər regionuna artan marağı təkcə Xəzərdə böyük neft qaz ehtiyatlarının olması ilə bağlı deyil, eyni zamanda dünyanın rəqabətdə olan qüvvələrinin geosiyasi maraqları ilə də bağlıdır [2. s. 105]. İranın Xəzərin milli sektorlara bölünməsi təklifinə qarşı çıxmasının bir səbəbi də bu halda onun Rusiya ilə birbaşa əlaqəsinin kəsilməsi təhlükəsi ilə əlaqədardır ki, bu da İranın milli təhlükəsizliyi üçün arzuolunmaz sayıla bilər. Xəzərin hüquqi status məsələsinin həll edilməməsinin səbəblərindən biri də odur ki, problemə hər bir dövlət fərqli yanaşır və bu zaman daha çox hüquq normalarına deyil milli maraqlarına söykənirlər.

Azərbaycan İran münasibətlərində Xəzər problemini araşdırmaq üçün ilk növbədə hər iki dövlətin maraqlarına nəzər salmaq lazımdır. İran tərəfi faktiki olaraq Xəzəri qapalı dəniz rejimində görür. Bu onun qanunvericiliyində də öz əksini tapıb. Belə ki, 1955-ci ildə İran kontinental şelfin təbii ehtiyatlarının kəşfiyyatı və istifadə olunması haqqında qanun qəbul edib. Həmin sənəddə “Xəzər dənizinə aid ikinci maddəyə əlavə”də qeyd olunur: “Xəzər dənizinə münasibətdə beynəlxalq qanunlar qüvvədədir və dənizin təki, onun təbii sərvətləri, İran sərhədləri və İran adaları olan yerlər İran suverenliyində olub və olaraq da qalacaq” [1. s. 104-107].

İran rəhbərliyi Xəzərin təbii ehtiyatlarına olan mülkiyyətə birgə sahiblik prinsipini müdafiə edir. İranın fikrincə, ümumi mülkiyyətçilik hüququ Xəzərin hüquqi statusu müəyyən olunanaqədər davam etməlidir. Əgər Xəzərin sərhədləri müəyyən olunarsa, ümumi istifadə prinsipi öz əhəmiyyətini itirə bilər. Xəzərə hüquqi status verilənə qədər İran onunla SSRİ arasında mövcud olmuş əvvəlki müqavilələrin əsas götürülməsini tələb edir. Bu və ya buna oxşar fikirlər 1999-cu il iyunun 22-23-də Tehranda “Xəzər dənizi: imkanlar və məhdudiyyətlər” mövzusunda keçirilən ənənəvi 7-ci konfransda təkrar səslənmişdir. Konfransda böyük enerji ehtiyatlarına malik Xəzər dənizinin sərvətlərindən istifadə üçün Xəzəryanı dövlətlərin tam hüquqa malik olması və bu sahədə region dövlətlərinin əməkdaşlığının vacibliyi qeyd edildi. Lakin İran və Rusiya nümayəndələri guya hüquqi statusu müəyyən edilmədiyi üçün bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirilməsi ilə əlaqədar söylənən fikirlərə heç də birmənalı reaksiya vermədilər. Onların çıxışlarında belə bir fikir təkrar vurğulandı ki, ilk növbədə Xəzərin statusu müəyyən edilənə qədər neft və qaz hasilatı ilə bağlı əməliyyatlar guya dayanırılmalıdır [1. s. 110].

1996-cı il noyabrın 13-də Aşqabadda “Xəzər dənizinin mineral ehtiyatlarından istifadə olunmasında əməkdaşlıq haqqında” İranın, Rusiyanın və Türkmənistanın xarici işlər nazirləri tərəfindən imzalanmış memorandumda üç dövlətin sahilyanı zonalarda yataqların kəşfiyyatı

və işlənməsi məqsədilə birgə İran, Rusiya və Türkmənistan şirkətinin təsis edilməsinin məqsədəuyğunluğu barədə danışılır. Qeyd olunur ki, həmin zonalar beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq orta xətti keçə bilməzlər.

İran Ali Milli Təhlükəsizlik Şurasının katibi Həsən Ruhani 2001-ci ilin iyulunda Azərbaycana səfər edərək prezident H.Əliyevlə görüşüb Xəzərin statusu ilə bağlı İranın mövqeyinin əvvəlki tək qaldığını bəyan etdi. O bildirdi ki, “Tehran hesab edir ki, bütün sahilyanı dövlətlər arasında konsensus əldə edilənədək İranla sovet hökuməti arasında bağlanmış 1921-ci və 1940-cı illər müqavilələri fəaliyyət göstərməlidirlər”.

İran hərbi hava və dəniz qüvvələrinə məxsus təyyarə və gəmilər Azərbaycan sərhədlərini bir neçə dəfə pozaraq Xəzərin Azərbaycan sektoruna daxil olmuşdur [6. s. 151-153]. Məsələn burasındadır ki, 1994-1995-ci illərdə Azərbaycanla İran arasında həyata keçirilən danışıqlarda İran “Şahdəniz” təbii qaz yatağında və “Lənkəran Talış Dəniz” neft yatağında 10%-lik paya sahib oldu. Bu müqavilələri imzalamaqla İran əslində Azərbaycanın neft siyasətini və Xəzər dənizindəki Azərbaycana məxsusu neft-qaz yataqlarını de-fakto tanımış oldu. [11] Lakin qəribədir ki, İran tərəfi Azərbaycanla ortaq olduğu Lənkəran” (Talış-Dəniz) yatağı İran’ın hal-hazırda iddia etdiyi “Alov” yatağından daha çox cənubdə İran dəniz sərhədlərinə yaxın bir bölgədə yerləşir. Ancaq İran, daha yaxın olan və öxünün də iştirak etdiyi Lənkəran yatağına etiraz etmədiyi halda daha uzaq bir məsafədə yerləşənvə İrana heç bir aidiyyəti olmayan “Alov” yatağına iddia etməkdədir. [11]

2002-ci ilin aprelin 23-də Türkmənistanın paytaxtı Aşqabad şəhərində H.Əliyev Seyid Məhəmməd Hatəmi ilə görüşərkən tərəflər Xəzərin problemlərinin həll olunmasında, sahilyanı ölkələrin qarşılıqlı surətdə faydalı əlaqələrinin genişləndirilməsinin mühüm rol oynayacağına əmin olduqlarını bildirdilər və bu problemin həlli üçün hər iki ölkə arasında əməkdaşlığın bütün sahələrdə daha da inkişaf etdirilməsini zəruri hesab etdilər. Həmin sammitdə çıxış edən Seyid Məhəmməd Hatəmi qeyd etdi ki, Xəzər dənizi barəsində İranın prinsipial siyasəti hərtərəfli əməkdaşlığa, qarşılıqlı etimad yaradılmasına, uzunmüddətli və sabit sülhə, sahilyanı dövlətlərin hamısının maraqları nəzərə alınmaqla dənizin sərvətlərindən istifadə olunmasına əsaslanır. O bildirdi ki, sahilyanı ölkələr birtərəfli hərəkətlərə yol verməməli, dənizin hüquqi statusu ilə bağlı məsələlər qarşılıqlı anlaşma və konstruktivlik ruhunda, danışıqlar vasitəsilə həll edilməlidir. İran tərəfi həmin sammitdə öz məlum 20 faizlik iddiasını bir daha səsləndirdi: “Xəzərin hüquqi statusu təkmilləşdirilənə qədər, dənizin dibi və səthi üzrə özünün minimum payı hesab etdiyi 20 faizlik sahədə fəaliyyət göstərməkdən çəkinməyə çağırır”. Həmin ilin may ayında Prezident H.Əliyevin İrana rəsmi səfərində Xəzər məsələsi ilə bağlı danışıqların davam etdirilməsi qərara alınmışdır [10]. Azərbaycan tərəfi isə Xəzərin milli sektorlara bölünməsi formulunu əsas kimi qəbul edir. Bu formul beynəlxalq hüquq normalarına uyğundur və İran istisna olmaqla digər Xəzəryanı dövlətlərin maraqlarına uyğun gəlir. Bu formul sektorlarda mövcud resursların milli qanunvericiliyə və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun işlənməsini nəzərdə tutur [5]. Sektorlara bölgü konsepsiyası adı çəkilən dövlətlər tərəfindən aşağıdakı arqumentlərə uyğun əsaslandırılır

1. Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan daxili kontinental ölkələr qrupuna aiddir və bununla da Xəzərin kommunikasiya əhəmiyyəti bu dövlətlər üçün xeyli artmış olur.
2. Xəzər dənizi hövzəsi neft və qaz yataqları Xəzəryanı dövlətlər üçün strateji əhəmiyyətə malikdir və bu ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafında müstəsna rolu var, bu da yataqların işlənməsi üçün beynəlxalq-hüquqi bazanın yaradılmasını zəruri edir.
3. Qərbi dövlətləri və sərmayəçiləri tərəfindən Xəzər şelfinin milli sektorlara bölünməsi birmənalı olaraq dəstəklənir. Qazaxıstan və Azərbaycanın artıq Xəzərdə çalışan

beynəlxalq neft şirkətləri qarşısında imtina edilməsi mümkün olmayan öhdəlikləri mövcuddur, çünki onların iştirakı olmadan şelfin mineral resurslarının işlənməsi mümkün deyildir.

4.Xəzər dənizində dinc qonşuluq olmadan milli iqtisadiyyatın inkişafı mümkün deyildir [4. s. 45-46].

Azərbaycan tərəfi hesab edir ki, Xəzərin hüquqi statusu haqqında konvensiyanın hazırlanmasında mehriban qonşuluq, qarşılıqlı suveren hüquqlara hörmət, ərazi bütövlüyünün tanınması prinsipləri əsas götürülməlidir. Azərbaycan Respublikasının konseptual mövqeyinə görə Xəzər dənizi sahilyanı dövlətlərin suveren hüquqları və yurisdiksiyası şamil olunan müvafiq sektorlara bölünməlidir. Xəzər dənizinin sahilyanı dövlətlər arasında sektorlara bölünməsi orta xətt prinsipi nəzərə alınmaqla, bu dənizdə təşəkkül tapmış təcrübə, beynəlxalq hüququn ümumtənzim prinsipləri və sahilyanı dövlətlərin Xəzər dənizində suveren hüquqlarının tətbiq olunması əsasında həyata keçirilməlidir [3. s. 691].

Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsində yeni mərhələnin əsası 2007-ci ilin oktyabrın 16-da Tehranda Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının II sammitində ilk dəfə olaraq Xəzər dənizinin hüquqi statusuna aid bütün problemləri əhatə edən siyasi sənəd qəbul edildi. Siyasi sənəddə ümumi istiqamətlər müəyyənləşdi, eyni zamanda, Xəzərin statusunun ümumi konsepsiyası qəbul olundu. Sammitdə dövlət başçılarının xarici işlər nazirlərinin görüşünün mütəmadi keçirilməsi, ayrı-ayrı məsələlərin müzakirəsi üçün formatların və mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsi ümumi razılışmalara xidmət edəcək çox əhəmiyyətli vasitələrin həyata keçirilməsi razılaşdırıldı [1. s. 128].

Bəs Azərbaycanla İran arasında Xəzərlə bağlı razılışmaya mane olan amillər hansılardır?

1.1992-1993-cü illərdə hakimiyyətdə olmuş Azərbaycan Xalq Cəbhəsi hökumətinin xarici siyasətdə Bütöv Azərbaycan ideyası ilə çıxış etməsi.

2.1994-cü ildə imzalanan “Əsrin müqaviləsi” neft kontraktında əvvəlcə İrana 5%-lik pay ayrılsa da sonradan ABŞ-ın təzyiqi ilə bundan imtina edilməsi;

3.İranda demək olar ki, bütün Transqafqaz layihələrindən kənar qalması;

4.İranda Ermənistan arasında isti münasibətlərin gündən-günə dərinləşməsi;

5.Azərbaycanın ABŞ və İsrail dövlətləri ilə strateji əməkdaşlıq etməsi.

Göründüyü kimi İran-Azərbaycan münasibətlərində dərin ziddiyyətlər vardır. Bu ziddiyyətlər öz növbəsində Xəzər məsələsində ortaq razılığın əldə edilməsinə mane olur. İranın müasir geosiyasi reallığı qəbul etmək istəməməsi də məsələnin həllini uzadan amillərdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1.Bağirov Elmir Məmməd oğlu. Xəzər regionunda Azərbaycanın milli mənafeyinin prioritet istiqamətləri. s.e.ü.f.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası. Bakı,2008, 147 s.
- 2.Heydər Əliyevin neft strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin katibliyi. Cild I-II. Bakı, 2001, 479 s.
- 3.Həsənov Ə.M. Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005, 752 s.
- 4.Nəsibli N. Azərbaycanın geopolitikası və neft. Bakı, 2000, 192 s.
- 5.Xələfov X. “Neft və qaz sənayesi tarixi. ARDNŞ-in perspektivi”. Bakı, 2000, 173 s.

6. Faruk Arslan. Hazarın kurtlar vadisi. Petrol imperatorluğundakı güç savaşıları. İstanbul, 2005, 129 s.
7. Ömer Faruk ÜNAL Azərbaycan və Türkmənistan arasında "Kepez" problemi Qafqaz Universiteti jurnalı. 1998 № 2, s. 43-53
8. Мамедов Р. Международно-правовой статус Каспийского моря как пограничного озера. "Beynəlxalq hüquq və Azərbaycan", Bakı, 1998, № 1, s. 9-15
9. Шорохов В. Нефть и политика Азербайджана. Москва, 1997, 231 s.
10. <http://www.amerikaninnesi.org/content/a-56-a-2002-05-19-1-1-88570867/694984.html>
11. http://www.ensonxeber.com/forum_index.php?action=detail&post_id=92

НАМИК АСАДОВ

ПРОБЛЕМА КАСПИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКО-ИРАНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Определение правового статуса Каспия на современном этапе является одним из важных пунктов Азербайджанско-Иранских отношений. Несмотря на то что после распада СССР новосформировавшиеся прикаспийские государства начали вести политику в вопросе урегулирования правового статуса Каспийского моря, однако и по сей день не было принято конструктивного решения по данному вопросу.

NAMIQ ASADOV

THE CASPIAN SEA ISSUE IN AZERBAIJAN AND IRAN RELATIONS

In this article was studied the Caspian sea issue in Azerbaijan and Iran relations. At present one of the significant issues in Azerbaijan and Iran relations is to define the legal status of the Caspian sea, though 5 states formed around the Caspian sea after the collapse of the USSR, Started defining the status of it, they haven't come to a definite conclusion yet.

Rəyçilər: t.ü.f.d.Q.X.Mustafayev, t.e.d.t.e.d.M.B.Fətəliyev

Azərbaycan Dillər Universiteti Universiteti, "Beynəlxalq münasibətlər" kafedrasının 01.05.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr. №09).